

Cenzus és panel

Két kiemelkedő jelentőségű demográfiai felmérésre utal a cím. A census – a népszámlálás – tízévenként készít pillanatfelvételt és ad átfogó keresztmetszeti (transzverzális) képet a népesség egészéről, míg a panel olyan mintavételen alapuló adatfelvétel, amely több éven keresztül követi a megkérdezettek életében bekövetkezett változásokat, azaz hosszanti (longitudinális) információt is nyújt. A KorFa jelen számában Nagy Orbán ad ízelítőt a Központi Statisztikai Hivatal legutóbbi nagy vállalkozása, a 2001-es népszámlálás első eredményeiből, és Kapitány Balázs tájékoztat a Népeségtudományi Kutató Intézetben 2001-ben útjára indított demográfiai alapfelvétel eddigi munkálatairól.

A szerkesztők

Tartalom

Cenzus és panel
A népesség főbb jellemzői
A népszámlálási termékenység
Életünk fordulópontjai

Kitekintés

A népességösszeírások kezdetei
Magyarországon
Valkovics Emil életútja

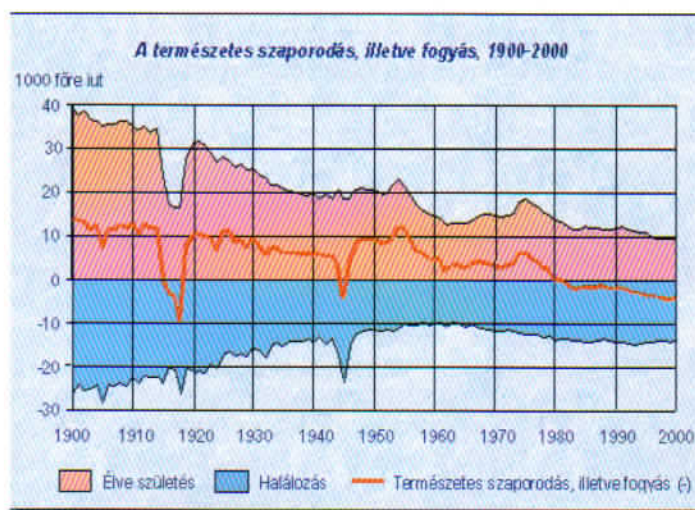
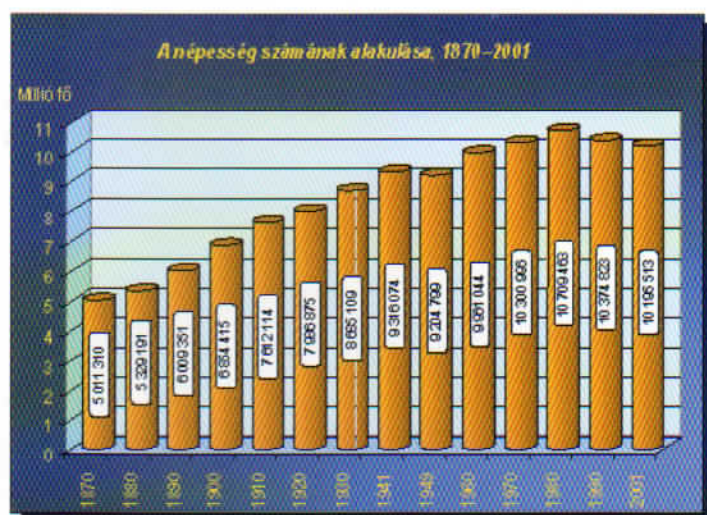
Szemle

Demográfia 1
Népszámlálás 2001–1, 2, 3

A népesség főbb jellemzői¹

A népességszám változása

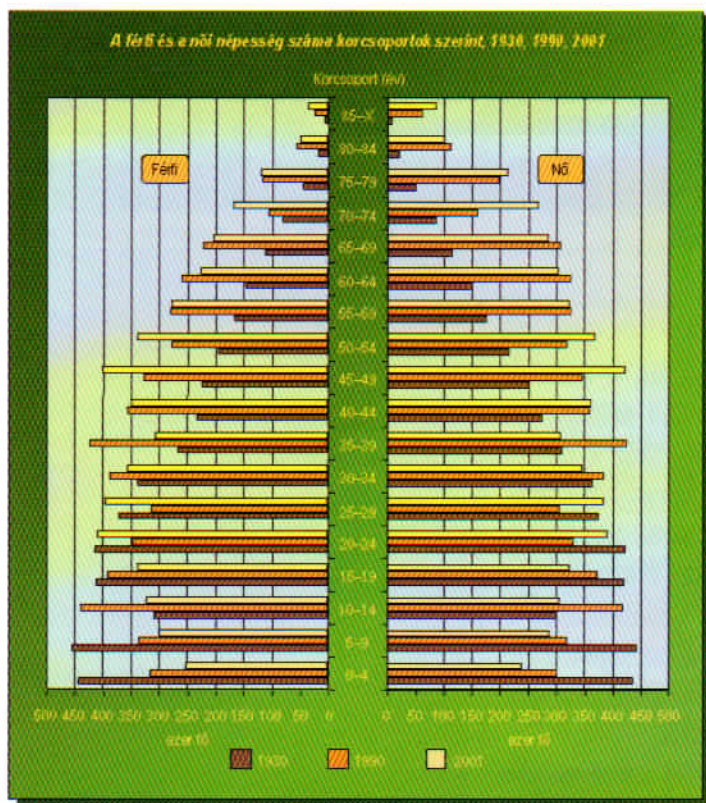
Magyarország mai területén 1870-ben 5 millió 11 ezer fő élt. A népszámlálások – 1949 kivételével – egészen 1980-ig a népesség növekedéséről számoltak be. A növekedés az 1970-es évek végén lelassult, a népesség maximumát közvetlenül az 1980. évi népszámlálást követő évben, 1981-ben regisztrálták. Azóta évenként változó ütemben, de tartósan fogy az ország népessége. A halálozások számának több mint három évtizede tartó, szinte folyamatos növekedését nem tudta ellensúlyozni az 1970-es évek közepének magasabb élve születési gyakorisága. Az 1990-es évekre jellemző volt az élve születések ala-

csony – és évről évre csökkenő – száma. Míg 1990–1992-ben évente átlagosan 125 ezer gyermek született, addig 1993–1995-ben csak 115 ezer, az évtized második felében pedig 100 ezernél kevesebb. A mélypont 1999-ben volt, amikor az élve születések száma nem érte el a 95 ezret. E kedvezőtlen folyamatban nagy szerepe van annak, hogy az elmúlt évtizedben jelentősen csökkent a szülőképes korba lépő nők száma. A fejlett országok körében közepesnek számító termékenység és a rendkívül magas halandóság miatt Magyarország ma Európa legkedvezőtlenebb demográfiai helyzetű országai közé tartozik.

Az ország népessége 2001. február 1-jén 10 millió 196 ezer fő volt, 1990-hez viszonyítva 1,7%-kal csökkent. Ugyanakkor a 2001-

¹ Forrás: Népszámlálás 2001–2. Részletes adatok a képviseleti minta alapján. KSH, Budapest, 2001.

es népszámlálás szerint csaknem 200 ezer fővel többen élnek az országban, mint amennyi az 1990-es népszámlálás adataiból és a két népszámlálás közötti természetes népmozgalmi események (születések, halálozások) egyenlegéből számítható volt. Az eltérés egyik oka az, hogy – megfelelő információ hiányában – a népesség továbbszámításában nem jelent meg a nemzetközi migráció hatása. Mivel a rendszerváltozást követően lényegesen magasabb volt a nemzetközi vándormozgalom, mint az azt megelőző időszakban, e hiányosság a korábbiaknál nagyobb hibát eredményezett. Az eltérés másik összetevője módszertani különbségre, valamint arra vezethető vissza, hogy az 1990. és a 2001. évi népszámlálásból valószínűleg eltérő mértékben maradtak ki személyek.

Korösszetétel

A legjelentősebb népességcsökkenés 1990-hez képest a 35–39 éveseknél volt. Ebbe a korosztályba tartoznak az 1960-as évek első felében kialakult demográfiai hullámvölgy idején születettek. Számuk ma egynegyeddel kevesebb, mint 1990-ben az ugyanilyen korúaké volt. Az 1950-es évek elején született nagy létszámú korosztályok napjainkra 45–54 évesek lettek, s ezáltal nagymértékben gyarapították az idősebb felnőtt korúak létszámát. E korosztály gyermekei jelenleg zömmel a 20–29 éves korcsoportba tartoznak, ezért az 1990. évi adatokhoz képest ebben a korcsoportban is jelentős gyarapodás tapasztalható. A születések számának csökkenése következtében a 20 évnél fiatalabbak minden korcsoportjában kevesebben lettek elmúlt évtized alatt.

A korösszetétel eltolódása főként a nőknél figyelhető meg, akiknek több mint fele a 40 éves és idősebb korosztályba tartozik. Míg a férfiaknál 1990 óta a 60 évesek és idősebbek aránya csak 0,8 százalékponttal, addig a nők körében 1,8 százalékponttal emelkedett.

Családi állapot

A népesség családi állapotát a népszámlálás eszmei időpontjában fennálló jogi helyzet szerint közöljük. A 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti összetételében hosszabb ideje érvényesülő tendencia a házások arányának csökkenése, amit mindkét nemnél az elváltak, valamint a nőtlenek, hajadonok arányának növekedése kísér. Az özvegy nők arányának növekedését elsősorban a középkorú férfiak halandóságának emelkedő tendenciája okozta. Az elváltak aránya mindkét nemnél emelkedett. Ez utóbbi jelenség hátterében nem a válások számának emelkedése, hanem az újránházassodások számának hosszabb ideje megfigyelhető visszaesése áll.

A 15 éves és idősebb férfiak és nők családi állapot szerinti arányának alakulása, 1970–2001

Százalék

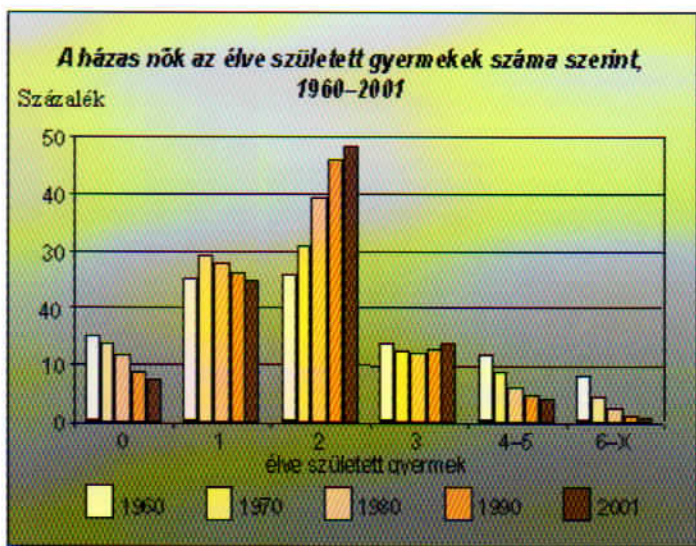
Családi állapot	Férfi				Nő			
	1970	1980	1990	2001	1970	1980	1990	2001
Nőtlen, hajadon	24,7	22,0	25,1	32,6	17,2	13,8	15,9	21,8
Házas	69,9	70,8	64,6	56,1	63,8	64,3	58,1	50,2
Özvegy	3,2	3,5	3,9	3,8	15,2	16,3	17,8	18,2
Elvált	2,2	3,7	6,4	7,6	3,8	5,6	8,2	9,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

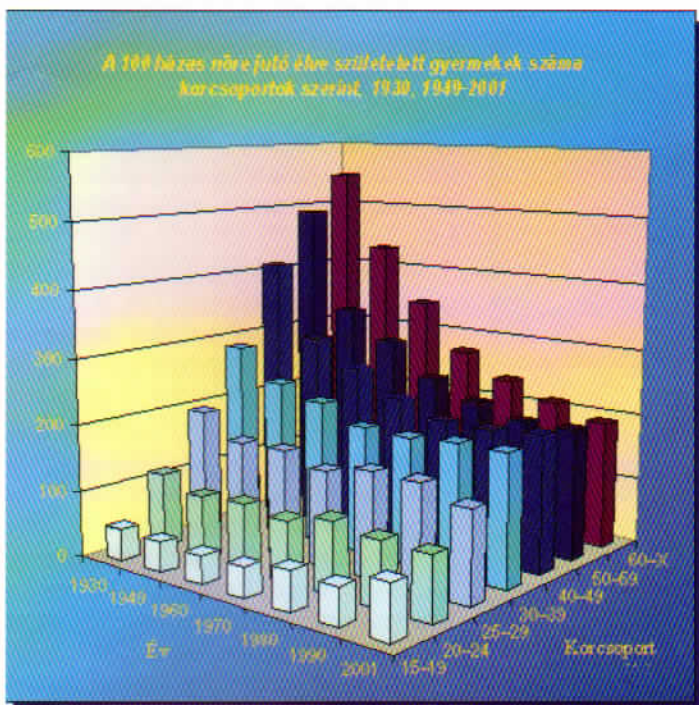
Az 1990. évi népszámlálás óta a 30 éven aluliaknál nagymértékben visszaesett a házások aránya. Míg az előző népszámlálás idején a 25–29 éves férfiaknak közel kétharmada, a nőknek pedig több mint háromnegyede volt házas, napjainkban az ilyen korú férfiaknak alig több mint egyharmada, a nőknek pedig csupán valamivel több mint a fele tartozott a házások csoportjába. Csökkent ebben a korcsoportban az elváltak aránya is, a férfiaknál 4,7%-ról 2,9-re, a nőknél pedig 8,1-ről 5,9%-ra.

A nők élve született gyermekeinek száma

A népszámlálás a nők termékenységi és a nő családi állapota és az összeírás időpontjaitól élve született gyermekeinek száma szerint méri. A házasság termékenységi alakulásáról 1920 óta vannak népszámlálási adatok.

A termékenységi mutatók a korábbi évtizedekben tapasztalt nagymértékű csökkenése az 1980-as években lelassult, majd az új

évezred elejére gyakorlatilag megállt. A 100 házas nőre jutó gyermekek száma 1920-ban még 362 volt, ami 1970-ig 201-re, 1980-ig 189-re esett vissza. 1990-ben és 2001-ben egyaránt 188 élve született gyermek jutott 100 házas nőre.

Az 1920. évi adatok szerint a házas nőknek több mint 40%-a szült négy vagy több gyermeket, 1980-ban ez az arány már csak 9%, napjainkra pedig alig haladja meg az 5%-ot. Az utóbbi évtizedekben a két gyermeket szült nők aránya a legmagasabb, részesedésük az összes házas nőhöz viszonyítva 1990-ben 46%, 2001-ben 49%.

A házas nők korcsoportonkénti termékenységi adatai azt mutatják, hogy egyre rövidebb az a női életszakasz, amelyben gyermekek születnek. A termékenység már jóval a szülőképes kor felső határa előtt befejeződik. Ezt jelzi az is, hogy a 30–39 éves, a 40–49 éves, valamint az ennél idősebb házas nők termékenységi arányszámai egyre közelebb állnak egymáshoz. A 15–19 éves nők termékenysége ugyanakkor magasabb, mint 11 évvel korábban, vagyis a szülő nők körében emelkedik a legfiatalabbak aránya. A következő korcsoportok termékenysége viszont régóta csökken. Átmeneti javulást csak az 1970-es években bevezetett népesedéspolitikai intézkedések hoztak.

A megyék közül a Dél-Dunántúlon (Baranya és Somogy) és a Dél-Alföldön (Csongrád) a legalacsonyabb a házas nők termékenysége, bár ezek az értékek is jóval meghaladják a budapesti termékenységi szintet. Az északi, északkeleti megyékben élő házas nők termékenysége a legmagasabb, de a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges 100 nőre jutó 210 élve születést egyedül a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei házas nők termékenysége múlja felül.

Iskolázottság

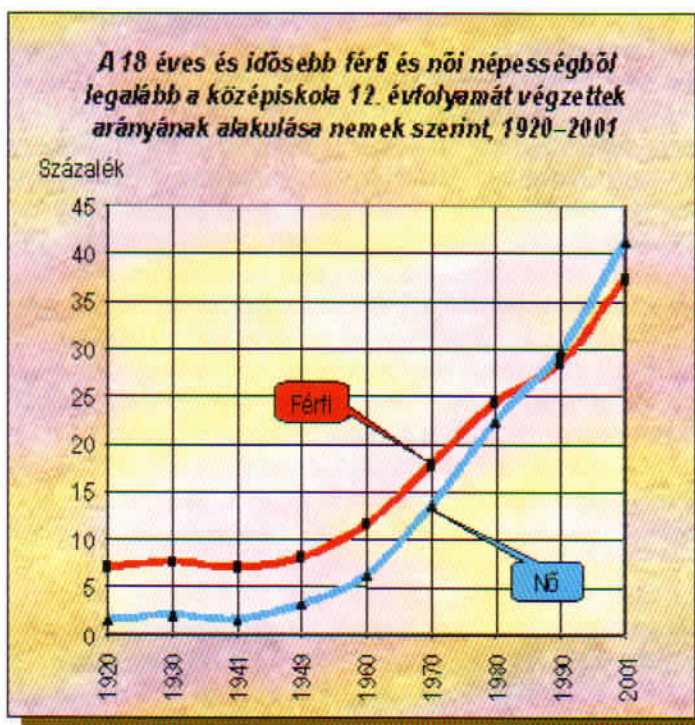
Az elmúlt évtizedekben a népesség iskolázottsági szintjének alakulását a közép- és a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők népességben belüli arányának növekedése jellemezte. Az általános iskola 8. évfolyamánál alacsonyabb végzettségűek aránya egyre kisebb.

Az 1900-as évek elején az ország lakosságának negyede még az elemi iskola első osztályát sem végezte el. Ez az arány száz év alatt minimálisra csökkent.

A 2001. évi adatok szerint a 15 éves és idősebb népesség kilenczede – eleget téve az utóbbi fél évszázadban Magyarországon érvényben lévő iskolakötelezettségi előírásoknak – elérte az általános iskola 8. évfolyamának megfelelő szintet. Legalább az általános iskola 8. évfolyamával rendelkezők aránya az aktív életkor minden öt-éves korcsoportjában 90% felett van. A 65–69 évesek háromnegyede, a 85 évesek és idősebbeknek pedig mindössze egyharmada végezte el legalább az első nyolc évfolyamot. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy amikor e korosztály iskoláskorú volt, hat osztály elvégzése volt kötelező.

A korábbi népszámlálások eredményei szerint a 15 éves és idősebb férfiak és nők adatainak egybevetése mindig azt mutatta, hogy a férfiak nagyobb hányada végezte el az első nyolc osztályt. Ezzel szemben az elmúlt évtizedben a tanköteles korból kilépők között a nők végezték el nagyobb arányban legalább az általános iskola 8. évfolyamát. Ez az arány a 25–29 éves korcsoportba tartozók körében kiegyenlítődik (98%), az ennél idősebbeknél a férfiak javára tolódik el. A különbség különösen nagy a 60 éves és idősebb népességnél.

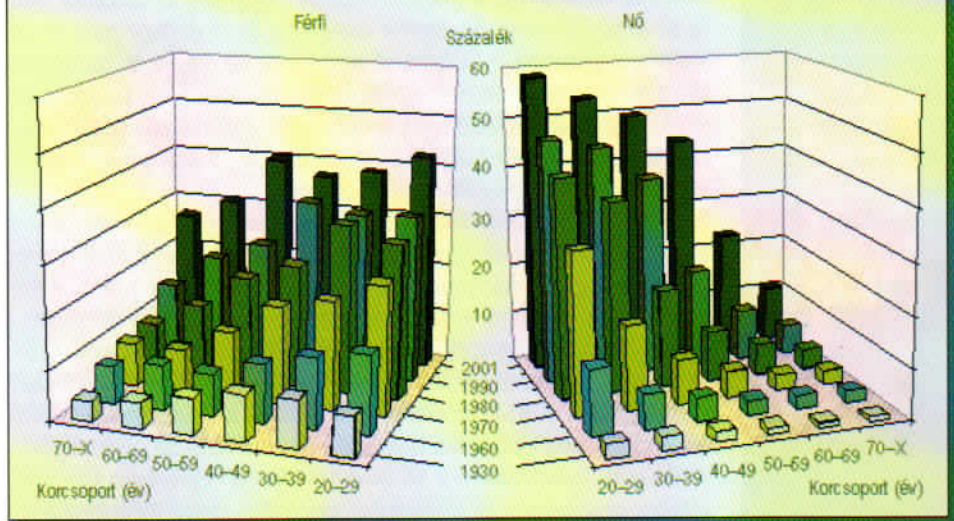
Az elmúlt évtizedben a 18 éves és idősebb népességben belül legalább a középiskola 12. évfolyamát elvégzők – tehát az érettségizettek – aránya 29,2%-ról 39,5%-ra emelkedett. Az elmúlt fél évszázad alatt az érettségizettek aránya közel nyolcszorosára nőtt.

Legalább a középiskola 12. évfolyamát elvégzők népességben belüli aránya korcsoportonként eltérő: az 55 évesnél fiatalabbak körében ez az arány mindenütt meghaladja a 40%-ot, míg az ennél idősebbek között az életkor előrehaladtával fokozatosan csökken, a 85 éves és idősebb népességben belül már csak 12% szerezte meg ezt a végzettséget.

A múltbeli iskolázottsági különbségek nemcsak korcsoportonként, hanem nemeként is kimutathatók. Az első világháborút követő években a 18 éves és idősebb korosztályban általában igen alacsony volt az érettségizettek aránya, és csak minden negyedik férfira jutott egy olyan nő, aki a mai értelemben vett középiskola 12. osztályát elvégezte, vagy ennél magasabb iskolai végzettséget szerzett. Az 1990-es években az érettségizett nők aránya elérte, sőt kissé meg is haladta a hasonló végzettségű férfiakét. Ez az arány a nők javára 2001-re

A 20 éves és idősebb népességből legalább a középiskola 12. évfolyamát végzettek aránya korcsoportok és nemek szerint, a megfelelő korúak százalékában, 1930, 1960–2001

tovább nőtt: a 20–24 éves nők 62%-a szerzett legalább érettségi bizonyítványt, szemben a hasonló korú férfiak 46%-os arányával.

Amennyiben tízéves korcsoportonként vizsgáljuk a legalább érettségi szerzett férfiak, illetve nők arányát – tehát lényegében az évtizedenként megtartott népszámlálásoknál összeírt azonos nemű és korú népesség iskolai végzettségi szintjét hasonlítjuk össze –, megállapíthatjuk, hogy a felnőttképzés hatására a középiskolai végzettség megszerzésében korcsoportonként is jelentős javulás tapasztalható. Különösen kitűnik, hogy a 2001. évi népszámlálásnál az 50–59 éves férfiak körében a legalább érettségi bizonyítványt szerzettek aránya szinte azonos a 20–29 évesekével. Összehasonlítva a korcsoportot az előző népszámlálás 40–49 éveseivel (akik nagyrészt a mostani 50–59 évesek korcsoportját alkották), a tízéves korcsoportok között ebben a korosztályban emelkedett a legnagyobb mértékben a szóban forgó arányszám. A pozitív irányú változás minden bizonnyal az elmúlt évtizedben végbe ment társadalmi, gazdasági változásokhoz kapcsolódó átképzésekkel, valamint az elindított új típusú oktatási formák (pl. a távoktatás) elterjedésével magyarázható.

Vallás

A vallás kérdezése 1949-ig minden magyar népszámlálás felvételi programjában szerepelt, azóta ez az első teljes körű felmérés. A válásra – mivel az adatvédelmi törvény értelmében a különleges ada-

tok közé tartozik – nem volt kötelező a válaszadás. A népszámlálás az egyházhoz, felekezethez, vallási közösséghez tartozást kérdezte, függetlenül az adott személy vallásosságától, valamint attól, hogy vallását gyakorolja-e, tagja-e valamely vallási közösség, vagy részt vesz-e annak vallási életében.

A válaszadási készség a várakozásnál magasabb volt. Alig több mint 10% volt mindössze azoknak az aránya, akik a „nem kíván válaszolni” válaszlehetőséget jelölték meg. A lakosság háromnegyede megjelölt valamilyen egyházat, felekezetet, vallási közösséget, és 14%-a válaszolt úgy, hogy „nem tartozik egyházhoz, felekezethez”. A vallást megjelölők 69%-a római katolikusnak, 21%-a reformátusnak, 4%-a pedig evangélikusnak vallotta magát. Ugyanezek az arányok a teljes népességen belül rendre 52, 14 és 3%. A többi egyházhoz, felekezethez, vallási közösséghez tartozók aránya a vallást megjelölők körében valami-

vel több mint 5, a népesség egészében pedig 4%.

Az életkor emelkedésével növekszik azoknak az aránya, akik valláshoz, felekezethez tartozónak vallották magukat. Míg a 0–14 éveseknek egyharmada nem tartozik egyházhoz, felekezethez, illetve a kérdésre nem kívánt válaszolni, a 60 évesek és idősebbek közül csak egytized vélekedett hasonlóképpen. A legidősebbek az izraelita vallásúak, körükben a 60 évesek és idősebbek aránya 17 százalékponttal meghaladja az országos átlagot. A fiatalok – a 40 éven aluliak aránya – a történelmi egyházak mellett működő újabb egyházakhoz, felekezetekhez tartozók körében a legnagyobb.

A magasabb iskolai végzettségűek válaszadási készsége az átlagosnál alacsonyabb volt. Míg országosan a 18 éves és idősebb népesség 39%-a végezte el legalább a középiskola 12. évfolyamát, addig a válaszolni nem kívánóknak 47%-a. Legiskolázottabbak az izraelita vallásúak, több mint kétharmaduk legalább érettségizett.

Ami a különböző felekezetűek termékenységi arányait illeti, a 100 házasságra jutó született gyermekek száma alapján a római katolikus nők termékenysége az országos átlaggal azonos (188), a reformátusoké annál magasabb (194), az izraelitáé pedig alacsonyabb (157).

Nagy Orbán KSH

orban.nagy@office.ksh.hu

A népszámlálási termékenység

A termékenység demográfiai vizsgálata három fő forrásból táplálkozik. Az első a népmozgalmi (esetünkben a születési) statisztika, amely folyamatosan nyomon kíséri a születések számát, a született gyermekek és a szülő nők jellemzőit. A második forrást a reprezentatív adatfelvételek jelentik, amelyek széleskörű lehetőséget adnak a gyermekvállalási szokások vizsgálatára. A harmadik forrás a népszámlálás.

Népszámláláskor teljes keresztmetszeti képet kaphatunk arról, hogy a nők hány gyermeknek adtak életet az adott időpontig. A szülőképes korú (15–49 éves) nőknél ez a népszámlálás időpontjában betöltött életkorig született gyermekek számát jelenti, a 49 év feletti nőknél pedig a végleges vagy más néven befejezett termékenységet. A népszámlálás lehetővé teszi az azonos évben született nők ter-

mékenységének vizsgálatát is. Ebben az esetben a demográfiai irodalom kohorsz termékenységről beszél. Az adatok feldolgozását általában korcsoport és családi állapot szerint végzik, kimutatva az összesen született gyermekek számát, születési sorrend szerinti megoszlását, valamint az átlagos gyermekszámot. A házasságok esetében házasságtartam szerint is kimutatják és elemzik a termékenységi adatokat.

A hivatalos magyar népszámlálások 1910-től tesznek fel termékenységre vonatkozó kérdéseket. 1970 előtt az összesen született és a népszámlálások idején életben levő, 1970-től az élveszületett gyermekek számát tudakolták a kérdőívek. Az 1960. évi népszámlálás volt az első, amikor a hajadonok termékenységét is számba vették, korábban csak a házasság vagy valaha házasságban volt

érdeklődtek gyermekeik száma után. A férfiak termékenységet csak a legutóbbi két népszámlálás vette ez idáig számba.

A népszámlálások egyedül álló alkalmat adnak a termékenység foglalkozás és iskolai végzettség szerinti, illetve területi különbségeinek vizsgálatára. Csak a népszámlálás idején tudjuk ugyanis megadni a differenciális mutatók nevezőjét, vagyis a teljes népesség foglalkozás és iskolai végzettség, életkor, családi állapot és területi megoszlás szerinti adatait.

Az 2001. évi népszámlálás annyiban hozott újat, hogy egyrészt nemcsak az élve született gyermekek számát, hanem azok születési időpontját is rögzítették (az első három, illetve a legfiatalabb gyermek esetében), továbbá házasságtörténeti adatokat is tartalmaz. Az első, illetve az utolsó házasságkötés időpontjára, valamint a megszűnés idejére és módjára vonatkoztak a kérdések. Ez lehetővé teszi annak kimutatását, hogy a nők életük során milyen életkorban és milyen családi állapotban szülik meg gyermekeiket. Ha a gyermekek neve ismert, akkor a nemi preferencia hatása is vizsgálható a termékenységre. Ilyenkor a gyermekek

számát születési sorrendjük és nemük szerint dolgozzák fel, a vizsgálat pedig arra irányul, hogy az előzőleg született gyermekek neve hogyan befolyásolja egy következő gyermek világra hozatalát.

A 2001. évre vonatkozó előzetes eredmények szerint a 20–34 éves házas nők termékenysége csökkent, az ennél idősebb szülőképes korúaknál viszont emelkedett az átlagos gyermekszám. Összességében az 1990. évi 178 gyermekkel szemben 2001-ben 184 gyermek jutott 100 szülőképes korú házas nőre. A házasságon kívüli születések dinamikus emelkedése miatt nőtt a nem házas nők termékenysége. Ez különösen a 30–49 éves hajadonoknál feltűnő, akiknél az emelkedés több mint 50 százalékos az 1990. évi népszámlálás óta. Az elvált nőknek is több gyermekük volt a 2001. évi népszámlálás idején, mint tíz évvel korábban, a szülőképes korú özvegy nők termékenysége pedig mérsékelten nőtt.

Kamarás Ferenc KSH
ferenc.kamaras@office.ksh.hu

Életünk fordulópontjai

A vizsgálat tárgya

Életünk fordulópontjai – demográfiai szempontból – az önálló élet megkezdéséhez (munkába állás, saját lakás, első házasságkötés), illetve az önállóság folyamán bekövetkezett változásokhoz (gyermekek születése, majd szárnyra bocsátása, másik munkahely, új lakás, esetleg másik házasság, illetve nyugdíjazás) kötődnek. Nap mint nap tapasztaljuk, hogy minden fordulóponthoz radikális változások mentek végbe az elmúlt évtizedben hazánkban. Kevesebben kötnek házasságot, egyre többen választják az élettársi kapcsolatot. Visszaesett a születések száma, ugyanakkor ugrásszerű növekedés következett be a házasságon kívül született gyermekek számában. A munkapiac átalakulása és az iskolázottság növekedése módosította a fiatalok önálló életkezdésének feltételeit és a nyugdíjba vonulás körülményeit.

Sok esetben magukról a folyamatokról sincs pontos képünk a kutatóknak, a magatartásváltozás okait illetően pedig szinte teljes mélyben tapogatózunk. Alig ismertek a demográfiai folyamatok hatásai és jóléti következményei. Ezek feltárása és feltérképezése érdekében indította útra a Népeségtudományi Kutató Intézet az *Életünk fordulópontjai* című demográfiai alapfelvételt, amely a válaszolók életútjának következő kérdéseire összpontosít:

- a fiatalok szülői családról való leválásának folyamata;
- élettársi kapcsolat és/vagy házasság választása, okok és hatások;
- a partnerkapcsolatok minősége;
- a válás (szétválás) körülményei és következményei;
- az újránházasodás, illetve a válás utáni új kapcsolatok körülményei és következményei;
- a gyermekvállalás körülményei és következményei;
- felkészülés a nyugdíjas korra;
- a nyugdíjasok életkörülményei;
- generációs kapcsolatok és egyenlegek.

Az adatfelvétel jellege

A vizsgálat újdonsága, hogy a keresztmetszeti kép, a pillanatfelvétel készítése mellett két kevésbé gyakran alkalmazott módszer segítségével igyekszik megközelíteni a változásokat, illetve azok mozgatórugóit. E két módszer a panelelemzés és az élet- vagy eseménytörténeti módszer.

A panel jellegű adatfelvételek során a megkérdezetteket nemcsak egyszer, hanem bizonyos idő elteltével újra (több hullámban) felkeresik adatgyűjtés céljából. A módszer nagy előnye, hogy képes kiküszöbölni az emlékezet által okozott óhatatlan torzításokat, s így meglehetősen jó hatásfokkal tudja megkülönböztetni a tényleges okokat a feltételezésektől, a hiedelmektől. A panelmódszer hátránya, hogy az adatállomány csak az adatfelvétel utolsó hulláma után válik teljessé. Ezt elkerülendő az *Életünk fordulópontjai* vizsgálat első hullámának adatfelvétele úgy készült, hogy önállóan elemezhető, teljes értékű adatállományt eredményezzen.

Az élet- vagy eseménytörténeti elemzés lényege, hogy időrendi sorrendben kérdezi végig a válaszadó életének bizonyos típusú eseményeit, majd az események egymásutánjának jellegzetes mintázatait alakítja ki. Így például megvizsgálható, hogy különböző születési évszámokban (kohorszokban) és/vagy társadalmi csoportokban hogyan alakul az első gyermek vállalásának és a szülői házból való elköltözködésnek a sorrendje: mikor, illetve mely csoportokban jellemző, hogy az a szülői házból való elköltözést „rögtön” követi a gyermek, illetve kik azok, akikhez még a szülői házból kopogtat a golyó.

Ahhoz, hogy az adatokból megbízható eredmények és megalapozott következtetések szülessenek, arra van szükség, hogy a felvétel során elegendő számú demográfiai esemény történjen. Ehhez minél több megkérdezettre, illetve arra van szükség, hogy két kikérdezés között minél hosszabb idő teljen el. Számításaink szerint legalább 15 000 megkérdezett és két évnyi „követési távolság” szükséges ahhoz, hogy a korrekt elemzésekhez szükséges mennyiségű demográfiai esemény történjen a megkérdezettekkel.

Mintavétel, kérdőív és kérdezés

A kutatás jellege sajátos mintavételt tett szükségessé. A mintavétel formája a szakzsargonban használatos elnevezéssel „a várható megtagadások arányában előzetesen torzított lemorzsolódás mintavétel”. Ez azt jelenti, hogy meg kell becsülni a várható válaszmegtagadást és a hibás adatokat, és olyan („torzított”) címlistát kell összeállítani, amelyben a ténylegesnél nagyobb arányban szerepelnek a notórius válaszmegtagadók és hibás adatközlők. A lehetőségek adta kereteken belül a szervezők természetesen mindent megtettek a válaszmegtagadások és -meghiúsulások számának csökkentése érdekében. Minden kiszemelt válaszadó előzetesen felkérő levelet kapott, aki-

nek segítségét csekély ajándék is honorálta. Amennyiben lehetséges volt, követték az elköltözötteket.

A kérdőív előkészítését kilenc fős kutatói team végezte. Fél év alatt 16 változat készült el a kérdésprogramra, ezeket szakmai fórumok vitatták meg. A tanácsaik alapján megszületett eredmény egy mindegy 40 oldalas kérdőív lett. A kutatás szimbóluma a babakocsit toló nagymama, a

cím mellett ezzel is jelképezve a kutatás élettörténetet áttekintő jellegét.

A munkában több mint 600 kérdezőbiztos vett részt, a Központi Statisztikai Hivatal megyei igazgatóságainak dolgozói. Munkájukat az Összeírás-kommunikációs és képzési osztály (ÖSZKO) irányította. A kérdezés télen zajlott, 2001. november 15-én kezdődött és 2002. február elején ért véget. Az ország minden 20 000 főnél nagyobb településén és a kisebb települések közül csaknem négyszáz helyen kérdezték az *Életünk fordulópontjai* kérdőívet.

Feldolgozás és továbblépés

Az előzetesen becsült 15 200 helyett körülbelül 16 350 sikeres interjú készült. A beérkezett kérdőívek első vizsgálata azt mutatta, hogy a minta megelőző 'torzítása' jól sikerült, az adatállomány minősége átlag feletti. Márciusban kezdődött az adatok számítógépes rögzítése és a kérdőívek utólagos minőségi ellenőrzése. Nyárra várhatóan megszületnek az első eredmények, amelyekből reményeink szerint a KorFa következő számában fogunk beszámolni.

Az első hullámban szereplő kérdések meghatározott élethelyzetekre összpontosítanak, amelyek kiválasztása természetesen kompromisszum eredménye. Több fontos témakör – például az egészségi állapot, a lakástörténet, vagy a migráció – részletes vizsgálatára csak a második hullám keretei között nyílik lehetőség 2003–2004-ben. Azt várjuk, hogy az *Életünk fordulópontjai* demográfiai panelfelvétel mind mérete, mind tartalma miatt fordulópontot hoz a hazai társadalmi-demográfiai vizsgálatok történetében.

Kapitány Balázs NKI
kapitany@mailop.ksh.hu

KITEKINTÉS

A népességösszeírások kezdetei Magyarországon

A 18. században a népességösszeírások jellege szinte egész Európában megváltozott. Egyrészt a kialakuló modern állam, a kiépülő állami bürokrácia olyan területeket is ellenőrzés alá vont (mint például az oktatás vagy a közegészségügy), amelyekre azelőtt alig terjedt ki a figyelme. Egyre inkább szükségesnek látszott ezért a lakosság teljes létszámának, a születések és a halálozások számának, a házassulók, a ki- és betelepülők számának és származási helyének ismerete, a főbb demográfiai mutatók megállapítása. Másrészt – elsősorban az angol politikai aritmetika és a német államismeret és leíró statisztika hagyományaira támaszkodva – kezdett kifejlődni a demográfia tudománya. Az elméleti érdeklődés és a kormányzati szándék találkozott a 16. század (a tridenti zsinat) óta jelentkező katolikus majd protestáns egyházi törekvésekkel, amelyek szintén fontosnak tartották a népesség kontrollálását, létszámának, házasságkötéseinek, kereszteleseinek és haláleseteinek regisztrálását. E három körülmény együttes eredményeként a 18. század második felében egyre több országban végeztek a népesség egészére vagy nagy részére kiterjedő, több (köztük demográfiai) szempontot, célt egyesítő összeírásokat.

Igen korai és mintaszerű népességnylvántartási rendszert vezettek be Svédországban az 1740-es években. Az országos adatokat a parókiákon készített helyi összeírásokból és az anyakönyvek alapján vezetett népmozgalmi statisztikákból állította össze egy erre a célra létrehozott bizottság. A nyilvántartások az életkorra, a nemre, a családi állapotra és a foglalkozásra is kitértek. Poroszországban Nagy Frigyes valószínűleg Süßmilch tanácsai szerint 1747-től szervezi újja az összeírások rendszerét, Spanyolországban – több korábbi összeírás után – 1787-ben rendeznek népszámlálást, az Egyesült Államokban pedig 1790-ben. Franciaországban (több 17–18. századi kísérlet után) és Angliában (ahol a Parlament az egyéni szabadságjogokra és az államtitkok veszélyeztetésére hivatkozva korábban visz-

szautasította a népszámlálást) csak 1801-ben kerül először sor általános, az egész népességre kiterjedő összeírásra.¹

A Habsburg-birodalomban az állami összeírások rendszere az egyházi Status Animarumokra épült. Ezek eleinte a katolikus népességet tartalmazták, majd amikor az állam is egyre nagyobb érdeklődést tanúsított adataik iránt (főleg a 18. századtól), helyenként az egész népességre kiterjedtek. Az adatokat háztartásonként vették fel, jelezve a háztartás tagjainak a háztartásfőhöz fűződő kapcsolatát, az összeírtak életkorát, és az egyház szempontjából fontos információkat. Az egyházi és az állami összeírások közötti kapcsolatot nemcsak a háztartásonkénti összeírások megtartása jelentette, hanem az is, hogy egyházi személyeket (plébánosokat, lelkészeket) vontak be az állami összeírások végrehajtásába.

Az Osztrák Örökös Tartományokban 1754-ben vezették be az egész lakosságra kiterjedő lélekösszeírások rendszerét (nem, kor, foglalkozás szerinti bontásban). Az összeírók egyházi és világi (földesúri) tisztségviselők voltak. A nem kielégítő eredmények hatására és a katonai szempontok előtérbe kerülésével az 1770-es években megváltoztatták az összeírási rendszert, a végrehajtásba a világi közigazgatás mellett bevonták a hadsereget is. A megkérdőjelezett összetétele világosan elárulta a hadkiegészítés szempontjainak elsődlegességét (csak keresztény férfiakról vettek fel részletes adatokat, mivel a zsidók nem voltak katonakötelesek). Az összeírásokat 1777-től folyamatos népesség-nyilvántartási rendszerre fejlesztették. Községenként népesség-könyveket kellett vezetni, amelyekbe folyamatosan bejegyezték a változásokat. Ezt a modellt vezették be Magyarországon is 1784-ben (II. József-féle népszámlálás).²

Magyarországon II. József uralkodása (1780–1790) előtt a rendek ellenállása nem tette lehetővé teljes körű (a nemességet is szám-

¹ Dupâquier, Jacques és Michel: *Histoire de la démographie*. Paris, Perrin, 1985.

² Gürtler, Alfred: *Die Volkszählungen Maria Theresias und Josef II. 1753–1790*. Innsbruck, 1909.

ba vevő) népszámlálás bevezetését. A nem nemesi lélekösszeírások az 1760-as években a kamarai birtokokon készültek. Az 1770-es években ezeket évenként ismétlődő, egységes és országos népességösszeírássá fejlesztették, amelyek a népesség pillanatnyi számán kívül népmozgalmi adatokat is tartalmaztak. A számlálást községi szinten katolikus plébánosok és protestáns lelkészek végezték, sejtethetően kamarai példák – háztartásonkénti összeírások és egyházi anyakönyvek – alapján. A megyei összesítéseket a megyék, az országosakat pedig a Helytartótanács végezte.

Az összeírások deklarált politikai szándéka a közjó előmozdítása, a 'szegény adózó nép' védelme, a megyék helyes és egységes kormányzása volt. A kapcsolódó iratanyag és az összeírási táblák alapján azonban világosan látszanak az összeírások ki nem mondott célkitűzései: annak felmérése, hogy az ország egyes területein (megyéiben) a rendelkezésre álló erőforrásokhoz képest mekkora a népességszám, ebből mekkora a 'produktív' népesség hányada és ez hogyan, milyen tényezők hatására változik (házasságkötések, termékenység és halandóság szintje, koldusok aránya). Az összeírások rovatai ezekhez a célokhoz illeszkedtek: a népességet nem, korcsoportok (kiskorúak és nagykorúak), felekezetek és társadalmi csoportok szerint kategorizálták. A társadalmi csoportoknál a háztulajdonosság-honosság és a 'produktív-improduktív' jelleg (koldusok, szegényházak lakói, papok és családtagjaik) volt a fő rendezőelv. Ez a felosztás a hagyományos rendi és úrbéres viszonyokhoz alkalmazkodó kategorizáláshoz képest új elemeket hordozott magában, ami az összeírók számára nem könnyítette meg az összeírások végrehajtását, és az eredményt is bizonytalanná tette. A Helytartótanács 1777-ben és 1780-ban tett kísérletet az adatok elemzésére, a tapasztalatok összegzésére. Elsősorban azt vizsgálták, hogyan lehet növelni a házassodási hajlandóságot, mi az oka a helyenkénti magas halandóságnak, hogyan lehetne ezen segíteni, hol magas a halva születettek száma stb.

1780-ban a táblákat egyszerűbbé tették, majd a rendszert 1784-ben is jelentősen átdolgozták volna, de ekkor II. József másként döntött, az 1777-es osztrák katonai összeírási szisztémát vezette be Magyarországon is.³ A deklarált cél itt is a közjó szolgálata, de az összeírási táblákból egyértelműen kiderül, hogy a valódi szándék, a katonai szolgálatra alkalmas férfiak összeírása. A népszámlálás a nőknek csak a számát állapította meg, a felekezeti bontásból csak a keresztény–zsidó felosztást hagyta meg, a társadalmi osztályokba sorolás csak a keresztény férfiakra vonatkozott. A népszámlálást a jelentős ellenállás miatt csak katonai segédlettel lehetett végrehajtani (akárcsak Ausztriában), ez paradox módon jótékony hatást gyakorolt a pontosságára. A cél a folyamatos népesség-nyilvántartás bevezetése volt, ezért az 1784–85-ös első számlálást 1786-ban és 1787-ben megismételték. Ahol megmaradtak a háztartásonkénti egyéni összeíróívek, ott látszik az adatok folyamatos vezetése a Józsefi időszak végéig.⁴ A magyarországi népszámlálások története azt is mutatja, hogy a modern államgépezet kiépítése nem megtorpanások nélküli folyamat: II. József halála után a katonai jellegű összeírásokat csak 1804-től sikerült felújítani, de ebből a nemességet újra ki kellett hagyni (Conscriptio Popularis Ignobilium, 1804–5. illetve 1805–1847.). A nemességet is magában foglaló népszámlálásra 1850-ig nem került sor.

Óri Péter NKI
oripeter@mailop.ksh.hu

³ Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, IX. évf. (1966) 3. sz. 366–380. Dányi Dezső: Az 1777. évi lelkek összeírása. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1960. 167–193. Dányi Dezső: A hazai népesség és népesedésstatistika kezdetei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 12. 1993. 107–290.

⁴ Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938. Dányi Dezső–Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. Budapest, KSH Könyvtár–Művelődésiügyi Minisztérium, 1960.

Valkovics Emil életútja

Valkovics Emil, a szociológia (demográfia) tudomány doktora, a hazai népességtudomány nagyformátumú egyénisége 1930. október 12-én született Ungváron. Édesanyja tanítónő, édesapja tisztviselő volt. Középiskolai tanulmányait Ungváron, a Szent Erzsébet Gimnáziumban kezdte és 1948-ban érettségizett a Kisvárdai Állami Besenyei György Gimnáziumban. Egyetemi tanulmányait a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (1948–1951) és a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (1951–1953) végezte.

1958-ban lett a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa, 1962-ben pedig alapító tagja a KSH Népességtudományi Kutató Csoportjának. Haláláig tevékeny munkatársa, tudományos tanácsadója volt a Népességtudományi Kutató Intézetnek, tagja a MTA Demográfiai Bizottságának, a Nemzetközi Népességtudományi Uniónak és az Európai Népességtudományi Egyesületnek.

Valkovics Emil 1964–65-ben Franciaországban, 1988-ban az Amerikai Egyesült Államokban, 1989-ben Olaszországban, 1990-ben Belgiumban, 1991-ben Németországban volt tanulmányúton, ahol a demográfia immár klasszikus képviselőitől sajátította el és maga is világszínvonalon művelte a tudományt. Segítségére volt ebben az is, hogy hét idegen nyelven (angolul, franciául, németül és négy szláv nyelven) tudott. Szakterülete a gazdaságdemográfia, a halandóság és a termékenység modellezése, valamint a népesség öregedésének vizsgálata volt. Mintegy ötven hazai és harminc külföldön megjelent publikációjában maradandót alkotott.

1977-ben a szociológiai (demográfiai) tudomány kandidátusa, 1986-ban a szociológiai (demográfiai) tudomány doktora akadémia fokozatot szerzett meg benyújtott és sikeresen megvédett disszertáció alapján. Kutatómunkája mellett rendszeresen oktatott, több évig a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen oktatott demográfiát és gazdaságdemográfiát. Tananyagát 1973-ban és 1978-ban jelentette meg a Tankönyvkiadó egyetemi jegyzetként. A Népességtudományi Kutató Intézetben tizenkét éven át irányította a demográfiai elemzés elveivel, a matematikai demográfiával és a többváltozós kapcsolatelemzéssel foglalkozó posztgraduális tanfolyamokat. A demográfiai elemzés elvei és módszerei című tantárgyból összeállított másfélezer oldalas kézirata a demográfiát komolyan művelők bibliája. Az anyagot nagy betegen szerkesztette sajtó alá, az első kötet (*Demográfia* I.) posthumus jelent meg. Valkovics Emil méltósággal viselt, súlyos betegség után, 2000. augusztus 15-én hunyt el. Munkatársai – akik közül sokan tanítványai voltak – erkölcsi kötelességüknek tartják, hogy befejezetlen művei kiadásra kerüljenek, emlékért méltó módon megőrizték és ápolják.

Daróczi Etelka NKI
daroczi@mailop.ksh.hu

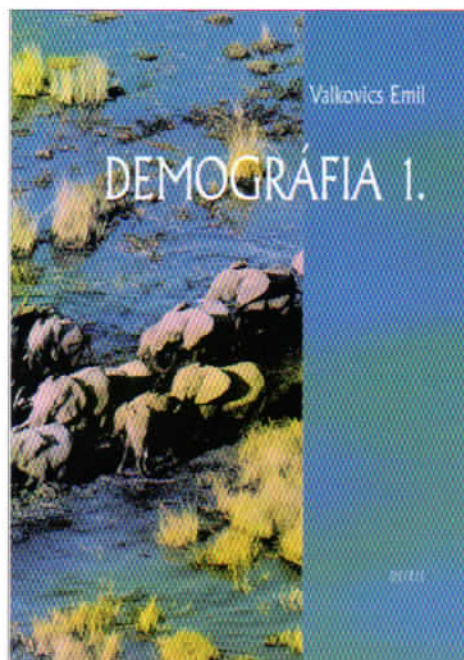
SZEMLE

Demográfia 1.

Szerző: Valkovics Emil.

Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 534 oldal, 4500 Ft.

Régi adóssága a hazai demográfiának egy magyar nyelvű, részletes demográfiai módszertani kézikönyv megjelenítése. A Magyar Tudományos Akadémia és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet támogatásával ez az adósság most részben kiegyenlítésre került. Az Osiris Kiadó által megjelentetett könyv Valkovics Emil életművének jelentős darabját, az általa hosszú esztendőkhöz keresztül, aprólékos munkával kidolgozott *A demográfiai elemzés elvei és módszerei* című kézirat első részét tartalmazza.

A könyv alapos bevezetést ad a demográfiai módszertanba. A longitudinális (a népességtudomány legfontosabb objektumainak számító kohorszokra vonatkozó) elemzés elveit és módszereit általában és a konkrét népmozgalmi jelenségek esetében is tárgyalja. Ezt követően a transzverzális (keresztmetszeti, az adott évre, időszakra szóló) megfigyelések vizsgálatával, értékelésével foglalkozik. Végül a kétféle szemlélet kapcsolatrendszerét tárja az olvasó elé.

A kötet anyagán demográfus nemzedékek nőttek fel. Megjelentetése hosszabb ideje napirenden volt. Az első tervek az 1980-as évek elejéig nyúlnak vissza. A kézirat viszontagságos sorsa végül 1997-től, a KSH NKI által kezdeményezett és az MTA által megítélt anyagi (és erkölcsi) támogatás által jutott révbé. Kár, hogy a szerző már nem érthette meg könyve megjelenését.

Népszámlálás 2001-1.

Előzetes adatok

Összeállította és az elemzést írta: Czibulka Zoltán, Gratzl Ferenc és Nagy Orbán. KSH, Budapest, 2001, 483 oldal, 4000 Ft.

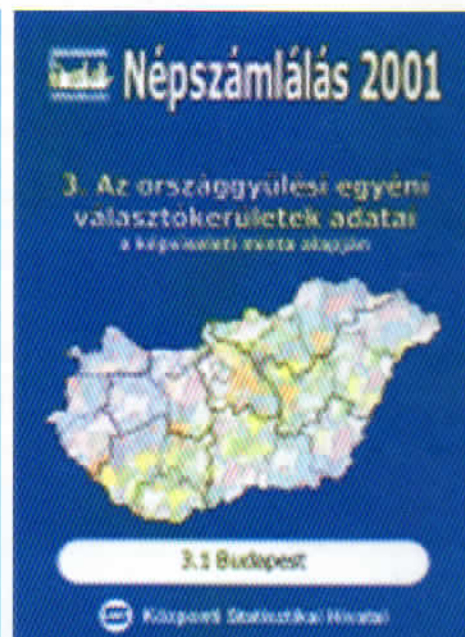
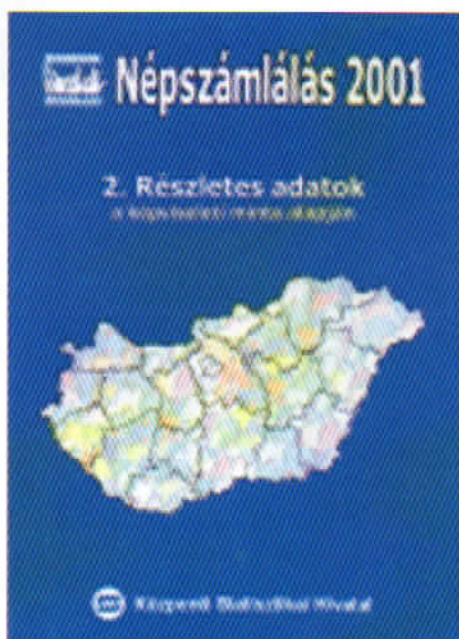
A 2001. évi népszámlálás első hivatalos kiadványa. Összeállításakor még nem álltak rendelkezésre a népszámlálási kérdőívek feldolgozott adatai. A kötet az összeírás befejeztével a számlálóbiztosok által lakásonként kigyűjtött, számlálókörzetekre összesített népesség- és lakásadatokra épül.

Népszámlálás 2001-2.

Részletes adatok a képviselői minta alapján

Tervezték, összeállították és az elemzést írták: a Népszámlálási főosztály munkatársai. Főosztályvezető: Czibulka Zoltán. Budapest, 2001. 578 oldal, 4000 Ft.

A kiadvány a népszámlálási kérdőívekből vett reprezentatív minta alapján közli és elemzi a népesség főbb jellemzőit (ennek a fejezetnek egyes részleteit tartalmazza Nagy Orbán írása), a foglalkoztatottság jellemzőit, a háztartások adatait, valamint a lakott lakásokra vonatkozó ismereteket.

Népszámlálás 2001-3.

Az országgyűlési egyéni választókerületek adatai a képviselői minta alapján (20 kötet, Budapest és a megyék kötetei)

Tervezték, összeállították és az elemzést írták: a Népszámlálási főosztály munkatársai. Főosztályvezető: Czibulka Zoltán. Budapest, 2001. Budapest 2000 Ft, megyék kötetenként 1500 Ft.

A kiadvány választókerületenkénti népszámlálási adatokat (továbbá megyei és országos összesítéseket) közöl, egységesen 15 táblázatba rendezve. Ezek a népesség nem- és korcsoport szerinti számára, a családi állapotra, a termékenységre, az iskolai végzettségre, a gazdasági aktivitásra, a foglalkozásra és az ágazati megoszlásra, a családok és háztartások adataira, valamint a lakások főbb jellemzőire vonatkoznak.

Rendelés:

Valamennyi népszámlálási kiadvány megrendelhető a KSH Marketingosztályán: 1024 Budapest, Keleti Károly u. 5-7. marketing.ksh@office.ksh.hu

KorFa – népesedési hírlével

ISSN 1586-7684

Kiadja: a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet

Felelős kiadó: Spéder Zoltán igazgató

Szerkesztők: Daróczi Etelka és Habcsek László
daroczi@mailop.ksh.hu, lhabcsek@mailop.ksh.hu

A Szerkesztőség címe: 1149 Budapest, Angol u. 77.

Telefon: 383-3535, Fax: 383-3111

Megjelenik évente 4 alkalommal.